

שרשה של שנאת החינם ומקורה על פי המדרש על קמצא ובר-קמצא

אמר ר' יוחנן: מאי רכתיב "אשרי אדם מפחד תמיד ומקשה ליבו יפול ברעה"?
אקמצא ובר-קמצא חרוב ירושלים... דההוא נברא, דרחמיה קמצא ובעל דבביה
בר-קמצא, עבד סעודתא. אמר ליה לשמעיה: זיל אייתי לי קמצא. אזל אייתי ליה
בר-קמצא.

אתא, אשכחיה דהוה יתיב. אמר ליה: מכדי ההוא גברא בעל דבבא דההוא גברא
הוא, מאי בעית הכא? קום פוק!

אמר ליה: הואיל ואתאי, שבקן ויהיבנא לך דמי מה דאכלינא ושתינא.
אמר ליה: לא!

אמר ליה: יהיבנא לך דמי פלגא דסעודתיך.
אמר ליה: לא!

אמר ליה: יהיבנא לך דמי כולה סעודתיך.

אמר ליה: לא! נקטיה בידיה ואוקמיה ואפקיה.

אמר: הואיל והוה יתבי רבנן ולא מחו ביה - שמע מינה קא ניחא להו. איזיל
איכול בהו קורצא בי מלכא. אזל, אמר ליה לקיסר: מררו בך יהודאי.
אמר ליה: מי יימר?

אמר ליה: שדר להו קורבנא, חזית אי מקריבין ליה.

שדר בידיה עגלא תלתא. בהדי דקאתי שדא ביה מומא בניב שפתיים, ואמרי ליה
בדוקין שבעין, דוכתא דלדידן הוה מומא ולדידהו לא מומא הוא.

סבור רבנן לקרוביה משום שלום מלכות; אמר להו רבי זכריה בן אבקולס: יאמרו
בעלי מומין קריבין לגבי מזבח! סבור למיקטליה דלא ליזיל ולימא; אמר להו רבי
זכריה: יאמרו מטיל מום בקדשים יחרנ!

אמר רבי יוחנן: ענוותנותו של רבי זכריה בן אבקולס החריבה את ביתנו ושרפה
את היכלנו והגליתנו מארצנו (גיטין נה-נו).

כדי לרדת לרובדים עמוקים יותר בלימוד המדרש אנו מציבים מספר שאלות שדרכן
ננסה לרדת לסוף דעתו של בעל המדרש.

כבר בעיון ראשון עולה, שאי-אפשר להסתפק בכך שמגמת המדרש מסתכמת במסר הפשוט של שנאת חינם שהובילה לחורבן הבית, שהרי ר' יוחנן, בעל המדרש, איננו ממקד את עיקר האשמה בבעל הבית, בבר-קמצא, ואף לא בחכמים, אלא בר' זכריה בן אבקולס שענוותנותו גרמה לחורבן הבית.

האם מה שהניע את זכריה זו שנאת החינם? הלא ר' יוחנן חושב אחרת, שדווקא ענוותנותו גרמה לכך! ועוד: דברים אלו של ר' יוחנן בעצמם טעונים ביאור: כיצד יתכן שמידה טובה כענווה תגרום לחורבן היכלו של מלך?

לנו היה נוח להישאר עם הלך ששנאת החינם הכל-כך שלילית גרמה לחורבן, אך ר' יוחנן מפתיענו בגירסתו, שדווקא מידת הענווה שבה הצטיין ר' זכריה, היא זו שהחריבה את ביתנו ושרפה את היכלנו.

כדי להמשיך ולברר את הרעיון העומד מאחרי דבריו של ר' יוחנן נשאל: מדוע בוחר ר' יוחנן ככותרתו של הסיפור את הפסוק ממשלי "אשרי אדם מפחד תמיד ומקשה ליבו יפו ברעה"? האם זהו הפסוק הקולע ביותר לציון הבעיה של שנאת החינם? לוי המסר היה מתמצה בשנאת חינם, בוודאי היה ר' יוחנן בוחר באחד מעשרות פסוקים אחרים המתארים את היחסים המקולקלים שבין אדם לחברו!

ננסה להשיב על שאלה זו בהצגת שאלה אחרת: לכאורה בסיפור שלנו קרתה טעות מצערת, טעות קטנה, הבדל קטן בשם - ובשל כך נגמר הסיפור כפי שנגמר. אנו מהרהרים בכך שסופו הטרגי של הסיפור לא היה קורה אילולא היה השליח מתבלבל... הלא צחוק הגורל הוא שאוהב ושונא נקראו בשמות כל-כך דומים! כמה אירוניה יש בדבר...

עיון מעמיק יפתח לנו פתח לראות, שדווקא האירוניה שבדבר היא זו שמביאה אותנו למצוא קצה חוט למסר החורז את המדרש. הבלבול בשם של קמצא ובר-קמצא ימחיש לנו בצורה מפורשת, כיצד הבדלים דקים בין אנשים (הבדל המתבטא בשם מעט שונה) פוערים תהום ביניהם, תהום שאי-אפשר לגשר עליה. ואכן במדרש נפגוש את התהום הפעורה בין יהודים. אולם בעל המדרש רוצה שנלמד את המסר המעשי יותר והוא: מהו הדבר שמוביל את היהודים לשפל גורא שכזה?

בסיפור אנו קוראים על השליח שנשלח, שאיננו מבדיל כלל בין קמצא לבין בר-קמצא - כנראה שההבדלים הם לא כל-כך גדולים שניתן להבחין בהם מבחינה חיצונית. אך בעל הבית יודע שיש הבדל גדול מאוד: האחד רחמיה והשני שונאו. השנאה גדולה עד כדי כך שהוא איננו מוכן לברר מה גרם לטעות, ואף איננו מוכן להתפייס בכל דמי הסעודה, והוא משליך את האורח בבושת פנים.

לא רק בעל הבית לוקה בחטא הזה של הקיטוב בעמדותיו; אף בר-קמצא עצמו לוקה באותו החטא, גם הוא מבין שהעולם מחולק לשניים: אלו שאיתי ואלו שנגדי. אין מצב ביניים. אדם כזה ממחר להסיק את המסקנות כלפי חכמים שהיו פסיביים בכל המעשה, וכלפיהם הוא מתריס: "שמע מינה קא ניחא ליה". המסקנה הזאת חפוזה ביותר, ובוודאי שאיננה נכונה. אמנם לא נהגו חכמים כשורה, אך מכאן ועד האמירה היוצאת מפיו שבוודאי נוח היה הדבר לחכמים - המרחק רב. מצב זה משקף, כנראה, את המציאות שרווחה בקרב המון העם. מציאות שבה ההבדלים הקטנים בין האנשים יצרו מרחק רב. לפי תפיסה זו אין מצב ביניים: או שמישהו אוהב או שהוא שונא. אשר על כן מקטלגים גם את הפסיבי חסר-העמדה שבוודאי הוא שייך למחנה האחר, וכך שייך בר-קמצא את החכמים לשנאתו הצרופה של בעל הבית.

מהי התופעה האנושית הגורמת לדבר הנורא הזה להתרחש?
בר-קמצא, אולי אף בלא שהתכוון לכך, הצביע היכן נמצא המום, היכן הפגם המונע את ההתקרבות לשמים, את הקרבת הקרבן. "שדא ביה מומא בניב שפתיים". הבעיה מתחילה בדיבור, אותו דיבור שנועד לקשר בין בני האדם - בו בר-קמצא משתמש לפירוד.

"ואמרי לה בדוקין שבעין" - יש אשר מייחסים את התופעה הזאת לעין הצרה והרעה שהסתכלו בה על שאר האנשים (וזה מה שגורם לפה להוציא את הרע). הפגם נראה, אולי, קטן למסתכל מבחוץ, אך אנו יודעים בוודאות שפגם זה פוסל את כל הקרבן.

לר' יוחנן המוביל אותנו לקו הזה ברור, שכאשר יש פגם בהמון העם, העניין מתחיל אצל תלמידי חכמים, ורק את הביטוי וההשלכה נמצא אצל ההמון. גם במחלוקת בין חכמים לבין ר' זכריה בן אבקולס מצאנו קוטביות מוגזמת ביותר. כל אחד מבעלי הוויכוח נחוש בדעתו, ואין ליבו קשוב למה שאומר הצד השני ולמה שעומד להתרחש. ר' זכריה בן אבקולס, שיש לו ענווה גדולה כלפי ההלכה, הולך עמה עד הסוף, והוא לא מגלה כלפי החכמים את אותה הענווה. הוא לא היה מוכן לזוז מדעתו!

הוויכוח בין חכמים לר' זכריה היה נוקב ביותר:

סבור רבנן לקרוביה - אמר להו רבי זכריה בן אבקולס: "יאמרו בעלי מומין קרבין לגבי מזבח".

ר' זכריה חושש ממה שיאמרו בעקבות המעשה, אך הדביקות בדעתו לא הניחה לו לחשוש מהתוצאות היותר חמורות העלולות להתרחש.

סבור למיקטליה דלא ליזל ולימא - אמר להו ר' זכריה: "יאמרו מטיל מום בקדשים יהרג".

מעניין הדבר: בכל הוויכוח לא מצאנו דעה שלישית כלשהי שתפשר בין שתי הדעות. האם לא היתה דרך נוספת? ואולי ניתן היה לפייס את בר-קמצא? אותם חכמים (שאולי חלק מהם ישבו באותה סעודה) - כיצד לא ניסו בכל מאודם לרצות את הנפגע?

אפשר להסביר שכבר לא היה ניתן הדבר (אך עדיין: לו היו מסבירים לו שהחלופה היא מוות - שמא היה מתרצה?). בכל אופן המדרש לא מדבר על ניסיון שכזה. כמובן, איננו מוכיחים מנקודה זו שאינה כתובה במדרש; אך נוכל לצרף נקודה זו לעמדות הקוטביות של חכמים לעומת ר' זכריה, בשעה שהאמת אולי נתונה בין שתי הדעות.

לאחר שהוסבר העניין, נוכל להבין את פסוק הפתיחה שמציב ר' יוחנן. "אשרי אדם מפחד תמיד ומקשה ליבו יפול ברעה". ברור שאין הפסוק הזה מדבר בשבח הפחד, שאותו מצאנו מגונה במקומות רבים ("פחדו בציון חטאים"). מתי, אם כן, יש מקום להיות מפחד תמיד?

חז"ל מסבירים "הדא בדברי תורה כתיב" (ברכות ס ע"א). אכן יש מקומות שפסק ההלכה הוא ברור. אין לנו, למשל, ספק שחזיר אסור באכילה. אך יש מקומות שבהם אדם צריך לפחד, וזה במקרה של ספק הלכתי, ובמיוחד כששאלה גורלית מאוד עומדת על הפרק. במצב שכזה אשרי האדם שמפחד וחושש שמא הוא איננו אוחז בכל האמת, שמא גם לצד החולק יש מקום. במקרה שכזה מקשה ליבו נופל ברעה, מי שבוטח בדרכו ומקשה ליבו ואוטמו - ואיננו מאזין לדברי חבירו - הוא זה שיפול ברעה.

ר' יוחנן הציב את הפסוק הזה בראש הסיפור, והוא זה שבסוף הסיפור משייך את חורבן הבית לר' זכריה:

אמר ר' יוחנן: ענוותנותו של ר' זכריה בן אבקולס החריבה את ביתנו ושרפה את היכלנו והגליתנו מארצנו.

וכמובן שיש קשר בין הדברים.

ההאשמה שבה מאשים ר' יוחנן את ר' זכריה היא בזה שאיננו מפחד תמיד ובזה שהקשה ליבו, מפני שאילו היה נוהג אחרת לא היה נשרף היכלנו. אין לנו ספק שרבי יוחנן אינו מטיל את האשמה המלאה על ר' זכריה, שהרי שנאת החינם - המהווה את מרכז הסיפור - היא הגורם העיקרי. ר' יוחנן רצה ללמדנו ממה נובעת כל אותה שנאה שבין האחים. הכל מתחיל בתלמידי-החכמים,

שאף שאינם נגועים בשנאה, לצורת ניהול הוויכוח שלהם ולתפיסתם את הצד השני יש השלכות משמעותיות על המון העם. המון העם רואה את חכמיו שבוויכוחים הרוחניים ביניהם נוצרים שני קצוות - כשחכם אחד לא מאזין לדברי חברו - לומד אף הוא לנהוג כך בוויכוחים שבחיי היום יום. ועל כן ה"ענווה" הזאת שהופיעה אצל החכם כלפי ההלכה ולא כלפי החכמים - היא זו שגרמה בסופו של דבר לחורבן. לדברים הללו יש משמעות רבה לימינו.